

Amir Muzur – Vesna Leiner

ULIKS STANGER: PRILOZI ZA BIOGRAFIJU VELIKOG, NEOPRAVDANO ZANEMAREN OG ISTRANINA

Prof. dr. sc. Amir Muzur
Medicinski fakulteta Sveučilišta u Rijeci
Braće Branchetta 20, HR-51000 Rijeka
amir.muzur@medri.uniri.hr

UDK 34796Stanger, U.
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 7. 9. 2011.
Prihvaćeno: 15. 10. 2013.

Vesna Leiner,
viša muzejska pedagoginja
Muzej Grada Zagreba
Opatička 20, HR-10000 Zagreb
vleiner@zg.t-com.hr

Uliks Stanger (Opatija, 1882. – 1973.), prvi direktor Jadranskog instituta u Sušaku, istaknuo se kao stručnjak za pomorsko pravo, ali i političar – zastupnik u rimskom parlamentu 1921. – 1924. i, doduše kratkotrajno, ministar u prvoj Vladi NR Hrvatske 1945. – 1946. Unatoč tim činjenicama, njegov život i djelovanje međutim dosad nisu bili adekvatno istraženi ni prezentirani. U podastrijetom radu autori, obrađujući arhivsku građu koja se čuva ponajprije u Zavodu za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci, ali i u drugim ustanovama u Rijeci, Zagrebu i Beču, pokušavaju osvijetliti život i pregnuća borca protiv talijanizacije Istre fascinantne energije i entuzijazma te časnoga građanskog političara.

Ključne riječi: *Uliks Stanger; XX. stoljeće; Opatija; Istra; Hrvatska; talijanizacija; pomorsko pravo.*

Uvod

U današnje vrijeme¹, kada se Hrvatska, barem deklarativno, tako odlučno i energično pridružila Europskoj uniji izvlačeći se istodobno iz raznih balkanskih

¹ Autori zahvaljuju akademiku prof. dr. sc. Petru Strčiću na pozivu i poticaju za istraživanje, a na ljubaznoj pomoći i susretljivosti i upraviteljici dr. sc. Sanji Holjevac i djelatnicima Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci, gospodi Borisu Zakošek, prof., i Ivanu Peraniću iz Državnog arhiva u Rijeci te Tomislavu Caru iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu.

kombinacija, mlađim generacijama nije lako pojmiti da su se ovi naši, zapadnohrvatski, krajevi još prije nekoliko desetljeća grčevito pokušavali izvući iz skuta te iste zapadne Europe i, po mogućnosti, prebjeći na istok. Da bi se shvatila sva tragikomičnost te povijesne inverzije, treba znati da je Italija, dobivši po svršetku I. svjetskog rata Istru i dijelove Dalmacije, od samoga početka, i prije dolaska fašista na vlast, na svojim novim teritorijima uvodila dotad neviđenu nasilnu talijanizaciju. Glavni nositelji otpora protiv tog procesa bili su učitelji i odvjetnici, narodnjaci odgajani u duhu panslavizma raznih Naporâ, Matetić-Ronjgovâ i Car-Eminâ. U pripovijedanjima naših starih, koja, pod bremenom vremena i ideologijskog zao-kreta, svakim danom poprimaju sve bljeđi i tiši tonalitet, spominju se seoski meštri koji su, lupajući kišobranom o stol magistrata, uspijevali uknjižiti ime kćeri kao „Dubravka“ umjesto „Silvia“ ili „Italia“, ili pak lovili poštarice za vrat zato što su povikale „Eviva Italia!“ U tim istim pričanjima punim raspaljenog žara provlači se poput lajtmotiva nekoliko imena koja toj narodnjačkoj borbi priskrbljuju upravo legendarni karakter: o nekima od njih, poput Ivana Matetića Ronjgova, Ante Mandića ili Đure Červara, pisano je već podosta.² Neki od njih, međutim, neopravdano su (p)ostali tek dijelom usmene predaje, unatoč obilju arhivske i druge građe koja je o njihovu životu i djelovanju sačuvana. U želji da ispravimo makar dio tog propusta, prihvatili smo se istraživanja jedne od takvih ličnosti čiju pravu veličinu tek sada možemo bolje procijeniti – Uliksa Stangera.

Skica za životopis

Prema podacima iz Matične knjige krštenih, Aegidius Ulisses Casimirus Stanger rodio se 13. srpnja 1882. u kući na tadašnjoj adresi Volosko 7 ili 47 (vjerojatno na današnjoj adresi Andrije Stangera 1: u toj će kući, u vlasništvu Andrije Stangera St., Uliksova djeda po ocu, kasnije biti otvorena narodna „posujilnica“³). Porodit će ga babica Josipa Rajčić, a krstiti, točno mjesec dana kasnije, 13. kolovoza 1882., voloski župnik Alojz Kranjec u prisutnosti kuma, brodovlasnika Perčića.⁴ U *Istarskoj enciklopediji* stoji da je Uliksov otac bio Andrija Stanger, „odvjetnik i nekoli-

² Usporedi, naprimjer: Vinko Tadejević (urednik), *Ivan Matetić Ronjgov: zbornik*, sv. 1 (Viškovo: Ustanova „Ivan Matetić Ronjgov“, 1983.); Dušan Prašelj (urednik), *Dragi moj ženso: pisma Ivana Matetića Ronjgova* (*Ivan Matetić Ronjgov: zbornik*, sv. 4) (Viškovo: Ustanova „Ivan Matetić Ronjgov“, 1995.); Lovorka Ruck, „Ivan Matetić Ronjgov (1880.-1960.): život i djelo“, u *Zbornik Kastavštine* br. 13, uredio Darinko Munić (Kastav: Grad Kastav, 2005.); Oleg Mandić, *Kronika obitelji Mandić* (Rijeka/Opatija: Adamić/Katedra Čakavskog sabora Opatija, 2001.); Amir Muzur, *Kronika porodice Tomašić-Červar: od obiteljskog albuma do priče o Opatiji* (Rijeka: Adamić, 2004.) i dr.

³ Za ovo vrlo vjerojatno tumačenje zahvaljujem prof. Borisu Zakošek (DAR).

⁴ Državni arhiv u Rijeci (DAR) 275 (K4) 574, *II Liber Baptizatorum Voloscae 1831-1886*.

ko puta načelnik Voloskog“,⁵ ali to nije točno. Andrija Stanger na kojega se ovdje misli⁶ zapravo je bio Uliksov stric, brat Uliksova oca Antuna, brodovlasnika (kao i njihova zajedničkog oca, Uliksova djeda Andrije Stangera Starijeg⁷). Uliksova majka bila je Adelina Jeletić, koja je Uliksu rodila još i brata Armina (Ermanno, r. 1878.)⁸ i sestru Anu Adelajdu (Anna Adelaida, r. 1880.), udanu za poreznog savjetnika Antuna Letiša (1876. – 1941.). Po sinu Uliksove sestre Ane Adelajde i Antuna Letiša, Nadanu (r. 1909.), dobila je ime i vila izgrađena 1914. na tadašnjoj *Kaiser-Franz-Josephs-Jubiläumstraße* i adresi *Abbazia 355*, a danas Novoj cesti (br. 100):⁹ u toj kući, tada u vlasništvu njegove sestre i šurjaka, nakon I. svjetskog rata živjet će i Uliks Stanger.

Opatija je u vrijeme rođenja Uliksa Stangera najnovije otkriće bečkih Južnih željeznica (*Südbahngesellschaft*), koje te, 1882., godine otkupljuju od Viktora Chorinskog vilu *Angiolinu*, a već sljedeće počinju graditi prvi hotel, *Quarnero*, i u Opatiju dovode Juliusa Glaxa, budućeg ravnatelja Lječilišnog povjerenstva i „alfe i omega“ opatijskog razvoja.¹⁰ Uliks Stanger, dijete iz imućne obitelji, nakon završene gimnazije u Rijeci i Sušaku otišao je na studij prava najprije u Zagreb, a potom u Beč.

⁵ Miroslav Bertoša i Robert Matijašić (urednici), *Istarska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005.), s.v. „Stanger (Stanger, Stangher), Uliks“, autor Darko Dukovski.

⁶ Andrija Stanger, odvjetnik iz Voloskog, rođen 10. siječnja 1853. Kao vođa narodnjaka, postao je 1895. opatijskim gradonačelnikom i ostao na tome mjestu dok ga Talijani nisu smijenili 1918. Uveo je hrvatski jezik u javnu općinsku službu, borio se za uređenje bolnice u doniranoj zgradi Delmestrijevih (zasluge su poznjeli Talijani 1919.), a bio je i među osnivačima Komunalne male realne gimnazije 1909. Godine 1914. izazvao je skandal pozdravivši talijanskog ministra vanjskih poslova San Giulijanija govorom na hrvatskom. Umro je 30. siječnja 1934. od upale pluća (*brucopolmonite – paralisii cardiaca*) u Voloskom, gdje je i pokopan. Amir Muzur, *Opatija-Abbazia: itinerari za istraživače i radoznale* (Rijeka/Opatija: Adamić/Turistička zajednica Grada Opatije/Grad Opatija/Liburnia Riviera hoteli, d.d., Opatija, 2001.), 30-31.

⁷ Prezime „Stanger“ najvjerojatnije je njemačkog podrijetla, ali ga nalazimo već u najstarijim sačuvanim matičnim knjigama u Voloskome. Moguće je da se prvi Stanger doselio onamo u XVIII. stoljeću, u vrijeme kada je Volosko procvatilo zahvaljujući brodogradnji i razvijajući se kao upravno središte. Cf. Amir Muzur, *Kako se stvarala Opatija: prilozi povijesti naseljavanja, grada i zdravstvenog turizma* (Opatija/Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Opatija/Grad Opatija/Naklada Benja, 1998.), 54.

⁸ Ovaj se brat 1920. zatekao u Črnomelju u Sloveniji (Jugoslavija) i poželio vratiti u Volosko (dakle, u Italiju), u čemu mu je Uliks Stanger pokušao pomoći. Izgleda da je Armin u vrijeme austrijske uprave bio općinskim tajnikom u Mošćenicama, ali je otpušten, pa je napustio taj kraj. Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci, fond *Ostavština dr. Uliksa Stangera* (HAZU-Ri-Stanger), kutija 3, svežanj 9 (*Miscellanea*).

⁹ Izgleda da je prvom vlasnicom zgrade bila voloska plemenitašica Hedviga Märzthal. Boris Zakošek, *Opatijski album: dugi stoljeće jednog svjetskog lječilišta* (Rijeka: Državni arhiv u Rijeci, 2005.), 328.

¹⁰ Muzur, *Kako se stvarala Opatija*, 97 i 142.

Na bečkom Pravnom fakultetu Stanger je studirao ukupno četiri semestra, od zimskog 1902./'3. do ljetnog 1904., a 20. veljače 1906., nakon što je položio sve tzv. rigoroze, promoviran je u doktora prava (*Dr. jur.*).¹¹ Tijekom svog studija u Beču slušao je Kazнено pravo i Kazнено procesno pravo kod Heinricha Lammascha, Privatno pravo kod Josefa Scheyja, Nacionalno gospodarstvo i Znanost o financijama kod Eugena von Philippovicha, Državno pravo i Upravno pravo kod Edmunda Bernatzika, Obiteljsko pravo kod Leopolda Pfaffa, Trgovačko i mjenično pravo kod Karla Grünhuta, Građanskopravni postupak kod Hansa Sperla, Znanost o narodnom gospodarstvu kod Karla von Inama-Sternegga i Filozofiju prava kod Lea Strisowera.¹²

Po povratku iz Beča, kao odvjetnik se naselio u Trstu. Tamo je bio tajnikom Udruženja pomorskih tvrtki i, potkraj I. svjetskog rata, administrativnim direktorom parobrodarskog društva *Euxina* te članom pravne komisije Trgovačke komore.¹³ Radio je i u Istri.¹⁴ Iz vremena koja su prethodila I. svjetskome ratu valja izdvojiti i da je bio tajnikom društva *Dalmatinski skup* i izdavačem novina *Hrvatsko slovo*.¹⁵ Godine 1909. tiskana mu je studija *Morska obala u teoriji i praksi*, koja se bavi definicijom pomorskog javnog dobra („*svi dijelovi državnog teritorija na moru koji po svojoj prirodi služe ili mogu služiti ili su namijenjeni pomorskom prometu, ribolovu i svakoj drugoj uporabi od pomorskog značaja, kao što su: morska obala, uvale, luke, pristani, ušća rijeka koje se izljevaju u more, kanali spojeni s morem i sl.*“),¹⁶ koncesijskim odnosom i drugim pitanjima, a koju pravni stručnjaci citiraju i danas.¹⁷ Druga Stangerova važna studija, o postupku s brodovima pri izbijanju rata, tiskana je u Beču 1918.¹⁸

¹¹ Za stjecanje doktorata prava tada nije trebalo pripremati i braniti disertaciju.

¹² Za te podatke autori zahvaljuju gospodinu Thomasu Maiselu iz Arhiva Sveučilišta u Beču.

¹³ M. Ujević, V. Brajković i P. Mardešić (urednici), *Pomorska enciklopedija*, 2. izd., sv. 7 (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1985.), s.v. „Stanger, Uliks“ (R.).

¹⁴ Bertoša i Matijašić, *Istarska enciklopedija*.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Uliks Stanger (Dr. Ulikse Eg. Stanger), *Das Meeresufer in Theorie und Praxis: eine juristische Studie* (Wien: Perles, 1909).

¹⁷ Usporedi, primjerice: Branko Sambrailo, „Pomorsko dobro u teoriji i praksi“, *Analni Jadranskog instituta* 4 (1968): 293-340; Jakob Nakić, „Pomorsko dobro kroz prelazne odredbe Zakona“, *Hrvatska pravna revija* 5, br. 1 (2005): 1-12; Goran Vojković i Marija Štambuk-Šunjić, „Pravni status hrvatske morske obale od stupanja na snagu Općeg građanskog zakonika do 1914. godine“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 44, br. 2 (2007): 267-282.

¹⁸ Ujević, Brajković i Mardešić, *Pomorska enciklopedija*.

Parlamentarna era

Nakon što se, po završetku I. svjetskog rata, vratio u Opatiju, Uliks Stanger aktivira se u politici i postaje jednim od lidera Hrvatsko-slovenske narodne stranke i Političkog društva *Edinost*. Kao odvjetnik, najprije radi kod Đure Červara,¹⁹ a kasnije u partnerstvu s Antom Mandićem.²⁰ Već u studenom 1919. kompilira „Iskaz nastradalih pojedinaca odnosno obitelji“ u kojima bilježi progone talijanskih okupacijskih vlasti.²¹ Srpnja 1920. bodri mnogobrojne roditelje potencijalnih srednjoškolaca da mu potpišu punomoći za „poduzimanje svih koraka da se postigne otvorenje srednjih škola na hrvatskom jeziku u krajevima zaposjednutim po kraljevskim talijanskim oblastima“ (prije svega u Pazinu i Voloskom).²² Godine 1921. piše za *Pučki prijatelj* i objašnjava novi ustroj vlasti u Istri i nove pristojbe za vinogradare, posreduje pri organizaciji zadružnih tečajeva i dodjeli zajmova seljacima, surađuje s Matkom Laginjom, tada predsjednikom *Gospodarske sveze za Istru* u Zagrebu.²³ Zbog teške gospodarske situacije, još 20. siječnja 1921. biva zatraženo od Generalnog civilnog komesarijata (sljednika Pokrajinskog sabora Istre) produkcije, odnosno ponovno otvaranje roka za promjenu kruna u lire, ali uzalud. Radi informiranja o nagodbi Kraljevine SHS i Italije oko promjene valuta, u Beograd, na sastanak s predsjednikom Narodne skupštine Kraljevine SHS dr. Rybařom, umjesto Uliksa Stangera putuje Đuro Červar, radi dogovora o sudbini depozita istarskih zadruga u bankama koje su se „zatekle“ na teritoriju Krajevine SHS.²⁴

U noć 22. ožujka 1921. fašisti odnose iz Narodnog doma u Voloskom (čitaonica „Bratimstvo“) knjige i spaljuju ih na Črnikovici. Odvjetnik Đuro Červar prijavljuje

¹⁹ Đuro Červar, rođen 1876. u Črvaru kod Poreča, nećak biskupa Josipa Jurja Dobrile, doktorirao pravo u Beču 1899., u Opatiji kao odvjetnik od 1906. Zastupa *Društvo južnih željeznica*, Paula Kupelwiesera i druge velike klijente, ženi se Stankom, kćeri Pavla Tomašića. Jedan od vođa narodnjačkog pokreta u Opatiji i Istri, zastupnik u Istarskom saboru. Nakon I. svjetskog rata, pritisnut fašistima, premješta ured u Sušak. Umire 1954. u Opatiji, nepomiren s komunističkom vlašću. Muzur, *Kronika porodice Tomašić-Červar*, 7-16.

²⁰ Ante Mandić (Trst, 1881. – Lovran, 1959.), pravnik, studirao u Beču i doktorirao u Grazu. Od 1908. kao odvjetnik radi u Voloskom i Opatiji, a 1937. prelazi s talijanskog teritorija u Kraljevinu Jugoslaviju. *Persona grata* Kraljevske vlade u izbjeglištvu, ali pomaže i partizanski pokret. Prešavši na teritorij pod kontrolom NOV-a Jugoslavije 1943., postaje članom Predsjedništva ZAVNOH-a i AVNOJ-a, a 1945. i jednim od trojice članova Kraljevskog namjesništva koje će ubrzo prepustiti vlast Titu.

²¹ Primjer unosa: „Viktorija Dakić – 6 članova obitelji – otac obitelji pao je dne 25.12.1918. žrtvom talijanskog noža radi toga što je bio Jugoslaven (iz Požege)“. HAZU-Ri-Stanger, kutija 2, svežanj 6.

²² HAZU-Ri-Stanger, „bivša kut. 5“, (sada) kutija 3, svežanj 10.

²³ Ibid., kutija 2, svežanj 4.

²⁴ Ibid.

ih vlastima i fašisti dva dana kasnije napadaju Červara i, kada im on pobjegne, upadaju u njegovu kancelariju (ujedno i Stangerovu), sve porazbijaju, pobacaju pokućstvo preko balkona, a bili bi ga i zapalili da ih nije spriječio dolazak „financijske straže“. Unatoč svjedocima, nitko nije kažnjen.²⁵

Dva mjeseca kasnije, u svibnju te, 1921., godine, Uliks Stanger kandidira se na listi Hrvatsko-slovenske (Jugoslavenske) narodne stranke za talijanski parlament, a kada u prvom krugu ne osigura prolaz, zahvaljujući glasovima koje mu je ustupio Slovenac Josip Wilfan prolazi ipak u drugome krugu i postaje zastupnikom. Od tada pa za sljedeće tri godine Uliks Stanger živi na relaciji Opatija (Volosko) – Trst – Rim dokazujući se kao iznimno aktivan zastupatelj hrvatskih i slovenskih nacionalnih interesa u Istri. U prvo vrijeme traži savjete od iskusnijeg Wilfana (primjerice, kako postaviti pitanje Vladi oko neispunjenja talijanskog obećanja otvaranja hrvatske srednje škole u Pazinu ili Voloskom-Opatiji),²⁶ ali se vrlo brzo afirmira u „manjinskom klubu“²⁷ zasipajući ministre interpelacijama.

U pismu Zemaljskom odboru u Poreču navodi da se „po obćini [...] govori i pripovjeda“ da će sa zadnjim danom rujna 1921. svi činovnici biti otpušteni zbog „reorganizacije“ te traži pojašnjenje.²⁸ U rujnu 1921. mole ga i opatijski hotelijeri da intervenira kod talijanske vlade da im pomogne u situaciji iznimno teškoj za turizam.

Parlamentu postavlja upit o mogućnosti formiranja nove općine Lupoglav, ali se protivi odvajanju općine Sv. Rok (San Rocco) – Liganj od Lovrana (pokrenuto 26. svibnja 1922.) i preseljenju sjedišta općine iz Mošćenica u Dragu.²⁹ Seljacima nastoji pomoći da dobiju odštetu za u ratu oduzeto blago, a 1922.³⁰ dokumentira i bunu Veprinčana, koji tvrde da su popisi birača bili izvješeni (ako uopće) kriomice, da je više od 150 imena ispušteno s liste a gotovo 200 novih dodano.³¹

Svjedočeći sličnim prilikama u Opatiji, pak, 37 birača prigovara da su izbori 1922. favorizirali talijansku stran(k)u (*partito italiano*) te da je povjerenik dr. Uliks Stanger, pod optužbom da je pružio listić drugome biraču, silom udaljen i da mu

²⁵ Ibid. Fašističku verziju ove priče može se naći u: Domenico Costantino, *Abbazia e la Riviera nella Prima Ora: Memorie di uno squadrista* (Fiume: Stabilimento Tipografico de „La Vedetta d'Italia,” S. A., 1930-VIII), 20-21.

²⁶ HAZU-Ri-Stanger, kutija 1, svežanj 3, 26. rujna 1921.

²⁷ „Mješoviti klub“, sastavljen od predstavnika „nacionalnih manjina“ tj. netalijana.

²⁸ HAZU-Ri-Stanger, kutija 1.

²⁹ Ibid.

³⁰ Radi se o administrativnim izborima (za općinska vijeća) održanim 22. siječnja 1922.

³¹ HAZU-Ri-Stanger, kutija 1.

je zabranjen povratak. U svom odgovoru načelnik Općine Noè Percich objašnjava da su neki listići poništeni jer su „nosili različita imena“ – „Stanger“ odnosno „dott. Stanger“ – a u općini ima više Stangera i dva doktora Stangera. Na drugim je listićima, opet, po tumačenju Percicha, ime Uliksa Stangera bilo viška, a Stanger nije izabran i zato što je imao isti broj glasova kao i 5. na listi, Viktor Tomašić, kojem je dana prednost jer je stariji.³²

Koliko se tiče predibornog, izbornog i postizbornog „poštenog“ inženjeringa talijanskih vlasti, opatijska je situacija očito bila slična onoj s druge strane Učke: u Motovunu 672 (tobožnja) Talijana biraju 14 zastupnika, a 1.000 Hrvata 6 zastupnika, dok u Žminju 406 Talijana bira 15, a 1.338 Hrvata 5 zastupnika, pri čemu su se još fašisti pobrinuli da Hrvati budu izbačeni iz dvorane u kojoj se glasuje.³³

Stanger se u rimskom parlamentu buni i da novodovedeni talijanski učitelji u Istri ne znaju ni riječi „slavenskog“, da ne poštuju nacionalne osjećaje, pa su zbog toga omraženi, da su eksponenti „ekstremnih stranaka“ (*fascisti e nazionalisti*) koji ometaju *l'opera di pacificazione nazionale*, traži da se nastava talijanskog jezika povjeri domaćima.³⁴

Diže glas protiv slučajeva fašističkog zlostavljanja pojedinaca i progona svećenika koji vrše obred na hrvatskom jeziku, zalaže se kod Ministarstva rata za odgodu novačenja opatijskog učitelja Alberta Rajčića i nekih srednjoškolaca, protivni se otpuštanju dvojice učitelja u Opatiji (1922.), a osobitu perzistentnost pokazuje postavljanjem uvijek istog pitanja ministru javnog obrazovanja za razloge zatvaranja ili neobnavljanja rada svake pojedine istarske škole.

U rijetko slobodno opatijsko vrijeme Stanger 1922. redigira statute Sportskog društva *Olymp* i Omladinskog kluba *Sloga* iz Voloskog – Opatije, a u Rimu referira da je 14. prosinca 1922. skupina fašista iz Poreča upala u Poljoprivrednu zadrugu, sve ispremetala i odvela predsjednika Zadruge, pa pita premijera i ministra unutarnjih poslova što je poduzeto po pitanju istrage i kažnjavanja odgovornih,³⁵ dok zajedno s Wilfanom postavlja pitanje (22. prosinca 1922.) kada će biti vraćene dvije zgrade koje su fašisti bili oduzeli istarskom Društvu sv. Ćirila i Metoda. Bori se za očuvanje pošte u Brešcima, a u prosincu 1922. podupire i zalaganje lovranskog kapetana Alfonsa Cercicha da se naknadi šteta koju su vojnici počinili na kupalištu Peharovo.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ HAZU-RI-Stanger, kutija 1, svežanj 1, 28. travnja 1922.

³⁵ Ibid. 19. prosinca 1922.

Uliks Stanger u Parlamentu drži 30. svibnja 1923. znameniti govor o ukinuću svih srednjih i 150 pučkih škola u Istri, otpuštanju 200 učitelja, izostanku naknade ratnih šteta, neriješenom umirovljeničkom pitanju i potalijančenju imena mjesta,³⁶ a 7. listopada te godine potpisuje, zajedno sa zastupnicima Wilfanom, Šekom i drugima, „Izjavu“ protiv školske reforme ministra Giovannija Gentilija, prema kojoj će u škole biti uveden talijanski jezik kao obvezatan.³⁷

Postavlja u parlamentu 23. lipnja 1923. i pitanje ima li šef karabinjera u Marčani pravo zabraniti pretplatnicima čitanje *Istarske riječi*³⁸ i oduzimati im je. Iz vlade dobiva odgovor da se s primjercima *Istarske riječi* navodno potajno dijelio i materijal prototalijanskog sadržaja.³⁹ Da se ne misli da zastupa samo interese Istrana, Stanger 1924. apelira na prekid abnormalne situacije na Lastovu (Lagosta), gdje su općinsko vijeće i neprijateljski funkcionari „izabrani“ pod prisilom.⁴⁰

Te, 1924., dogodio se i incident s potpalom požara u noći 5./6. travnja u opatijskom narodnom domu *Zora*, za koji su se na optuženičkoj klupi našli Floriano Stirn, Oscarre Suban, Domenico Costantino i još šestorica lokalnih skvadrista.

Kada se, s argumentom da je „Klana bogata a Matulji siromašni“, pojavi ideja o izdvajanju Klane iz matuljske općine i pripojenju Jelšanama, Stanger je ne podržava i 23. svibnja 1924. predlaže zakon po kojemu bi Klana postala samostalnom općinom. Neuspjeh prijedloga je, izgleda, razljutio Klanjce, koji Stangera optužuju da se ne želi zamjerati Matuljcima.

Na izborima 6. travnja 1924. (onim istim zbog čije će kritike socijalistički zastupnik Matteotti izgubiti i život), unatoč pritiscima fašista, Stanger se opet kandidira za zastupnika. Kampanju vodi tršćansko Političko društvo *Edinost* za Primorje, a Hrvatsko-slovenska narodna stranka toga je puta u koaliciji s klerikalcima koji agitiraju samo za svoja imena s liste. Stanger osvaja 13,310 glasova, ali su s liste izabrana samo dvojica – prvi, Josip Wilfan, i Engelbert Besednjak, predsjednik goričkog *Političkog društva* i urednik lista *Gorička straža*.⁴¹ Protiv Wilfana će se 1925. voditi proces na sudu u Pazinu zbog toga što je navodno tijekom nekog skupa na Učki pozivao na pobunu protiv vlasti.

³⁶ Nevio Šetić, „Politička aktivnost istarskih Hrvata okupljenih oko lista *Istarska riječ* u Trstu 1923.-1929.“, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2009): 489 (483-498).

³⁷ Ibid., 490.

³⁸ *Istarska riječ*, u koju su se stopili ranija *Stara naša sloga* i *Pučki prijatelj*, izlazila je u Trstu 1923. – 1929. kao tjednik s literarnim prilogom *Mladi Istranin*. Šetić, „Politička aktivnost istarskih Hrvata“, 486.

³⁹ HAZU-Ri-Stanger, kutija 1, svežanj 3, 23. lipnja 1923.

⁴⁰ HAZU-Ri-Stanger, kutija 1, svežanj 1.

⁴¹ Šetić, „Politička aktivnost istarskih Hrvata“, 492.

Vrijeme zastupništva u parlamentu vrijeme je općenite političke i društvene angažiranosti Uliksa Stangera, kojega u studenome 1921. biraju za člana Gospodarsko-trgovačkog povjerenstva (*Comitato economico-commerciale*) i Središnje savjetodavne komisije za upravno uređenje novih pokrajina (*Commissione consultiva centrale per la sistemazione amministrativa delle nuove Provincie*), 1922. za člana Sekcije poljoprivrednih kredita pri Saveznom kreditnom zavodu za obnovu Venecijâ (*Sezione di credito agrario dell'Istituto Federale di Credito per il Risorgimento delle Venezia*),⁴² siječnja 1923. za člana Arbitrnog suda Filharmonijskog društva Kvarnerske rivijere (*Società Filarmonica della Riviera del Carnaro*) i sreće se u Opatiji s arhitektom Carlom Seidlom,⁴³ a 5. ožujka 1923. za člana Upravnog savjeta Udruge za turizam (*Consiglio direttivo dell'Associazione movimento forestieri*). Rujna 1923. nalazimo ga i kao člana *Ženskog udruženja Volosko-Opatija* koje o Maloj Gospi slavi krsnu slavu,⁴⁴ a 31. prosinca (1923.) „Silvestrovo veče sa predstavom i plesom“.⁴⁵

U „emigraciji“

Nakon izostalog reizbora u parlament, Uliks Stanger posvećuje se više svom odvjetničkom poslu, zastupajući (1925.) Augusta Rajčića, Julija Mirana, vlasnike *Zore* (Pavle Tomašić, baštinci Antuna Jurkovića; u poslovima oko sklapanja kupoprodajnih ugovora za parcelu s kapelicom) i druge, kao i *Žensko udruženje Opatija-Volosko* koje 9. rujna 1927. biva raspušteno dekretom prefekta Kvarnerske pokrajine zbog „antitalijanskog“ djelovanja i bivanja „jezgrom otpora nacionalnoj propagandi“.⁴⁶ Zanima se i za sudbinu učitelja Josipa Jačića (Rukavac), Rudolfa Frlića (Matulji) i drugih koje je talijanski režim p(ro)tjerao, pokušava osigurati interpelaciju kod vlade u Beogradu u pitanju zatiranja škola i kulture Slavena u Istri.

U godinama 1927./1928. zastupa nasljednike slikara Celestina Medovića u sporu protiv Općine Volosko-Opatija. Naime, za izložbe održane u Opatiji u svibnju 1914. Medović je bio naložio da se slika *Lebić* (*Libecchio*) odnese u Općinu, koja je bila najavila otkup. Izbijanjem rata i krize neotkupljena je slika zaboravljena, Medović je otišao iz Opatije i umro 1920., a nasljednici su nakon rata zatražili ili novac ili povrat slike.

⁴² HAZU-Ri-Stanger, kutija 2, svezanj 4.

⁴³ 17. siječnja 1923. Seidl odsjeda u vili *Al mare* (današnjem hotelu *Milenij*), koju će arhitektonski preoblikovati.

⁴⁴ *Raspored svečanosti: 1. lomljenje kolača; 2. zabava (deklamacije o Kraljeviću Marku, šaljiva igra s pjevanjem u jednom činu i ples).*

⁴⁵ Molière: *Liječnik protiv volje*, tombola, „šaljiva pošta“ i dr.

⁴⁶ HAZU-Ri-Stanger, „bivša kut. 5“ (sada) 3, svezanj 10.

Prema dopisu zapovjednika 61. legije dobrovoljačke milicije za nacionalnu sigurnost (*Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*) Paola Azzija, Stanger se u to vrijeme „često osobnim automobilom zapučuje u sela da bi po gostionicama vršio propagandu“, a još je u rujnu 1925. na Učki, u vrijeme velikog fašističkog skupa na Snežniku, govorio o predstojećem „oslobođenju Istre“.⁴⁷

Živjeti pod talijanskom upravom i svakodnevnim provokacijama fašističkih huligana svakako nije moglo biti lako jednom hrvatskom narodnjaku, čak ni ako je imao bogat politički kurikulum i uživao respekt sviju strana. Taj je „respekt“, doduše, bio ipak relativne prirode, jer je očigledno postojala odluka da se, od 1924., dakle, nakon gubitka zastupničkog mandata i imuniteta, Stanger tretira kao *persona non grata*. Riječki kvestor tako 26. ožujka 1928. piše prefektu da je Stanger, premda „uživa ugled Talijana i Hrvata svih stališa“, upisan u registar politički opasnih osoba koje u kriznom slučaju treba internirati. Tih dana, krajem ožujka 1929., kvestor je prefekta izvijestio i o sumnjivom sastanku pod nazivom „Kvarnerska kraljica ljepote“ (*Reginetta del Carnaro*) kojemu su prisustvovali Uliks Stanger, bankovni službenik Vladisković, trgovac Ferlan, brijač Kamenarić, trgovac Vladisković, mesar Osojnak, trgovac Šepić, trgovac Jurković i trgovac Ambrožić. U kasnijem se dopisu, doduše, vijest opovrgava, ali ostaje znakovitim da su svi iz te skupine proglašeni „uredna morala“ osim Stangera.⁴⁸ Nije čudo da, u takvoj konstelaciji, Uliks Stanger, apstiniravši na izborima, prelazi najprije u jugoslavenski Sušak (gdje mu, prema izvješću *Naše sloge*, općinsko vijeće 23. svibnja dodjeljuje pravo boravka⁴⁹), a u srpnju 1929. definitivno se seli u Split. Ondje već 5. kolovoza dobiva, dekretom Ministarstva unutarnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, jugoslavensko državljanstvo, čime automatizmom gubi talijansko.

Prvih mjeseci Stanger i izvan Opatije orno agitira za (hrvatsku) nacionalnu stvar: u listopadu 1929. politički tajnik volosko-opatijske sekcije Fašističke nacionalne stranke (PNF), Mucci, piše saveznom tajniku PNF-a da je, u Splitu, Stanger držao govor o trpljenju Istre i da Stangeru, još uvijek građaninu Italije, treba dati primjerenu lekciju na sudu i zapljenom imovine.⁵⁰ Ni mjesec dana kasnije Stanger i opet drži pred sokolašima, postrojenim u Šibeniku o proslavi „Dana Jadrana“, govor o borbi Istrana.⁵¹ U prosincu iste godine Stanger je zamijećen u Sušaku, pa

⁴⁷ Državni arhiv u Rijeci, A8 (Kvestura), JU-39, kutija 363, dosje „Stangher avv. Ulisse fu Antonio“ (DAR-Kvestura), dopis od 30. siječnja 1928.

⁴⁸ Ibid., 23. ožujka 1929.

⁴⁹ Ibid., 23. svibnja 1929.

⁵⁰ Ibid., 23. listopada 1929.

⁵¹ Ibid., 17. studenog 1929.

riječki kvestor naređuje graničarima da ga, ako pokuša prijeći crtu, uhite.⁵² Stanger „nastupa“ i u Zagrebu, gdje u travnju 1930. prilaže 100 dinara za Laginjin fond za gradnju Istarskog doma,⁵³ a u listopadu iste godine prisustvuje skupu istarskih izbjeglica (među tridesetak su prisutnih, uz Stangera, i Vjekoslav Spinčić, Rikard Katalinić Jeretov i Viktor Car Emin).

U Splitu se Stanger bavi ponajprije odvjetništvom, ali i svojom užom strukom – pomorskim pravom. Viktoru Caru Eminu 1930. šalje u Sušak priloge o pomorskim zakonima i konvencijama za *Mornar*, koji Car uređuje. U privatnoj korespondenciji piše i o splitskoj „pizmi na Sušak“ te se prisjeća zajedničkih igara iz djetinjstva (*špigle, kolajna, meštrići, trest, panipe, pogrebačice, harambaše, lovilca, skoč, pakal, picat jaja, zimbujanica, pak onda môre i barke, povrazi i mreže*).⁵⁴ U pismu Ivi Mihoviloviću u Zagreb, u rujnu 1931., kaže da je svaki dan s Barbarikom, tj. Rikardom Katalinićem Jeretovim. Godine 1937./'38. zastupa Jugoslavenski klub *Kras* iz Splita u manjim predmetima (planinarska sekcija toga kluba 1934. je pošumila brežuljak pod Mosorom i nazvala ga *Istarska glavica* „u znak suosjećanja sa mučeničkom braćom u Istri“).⁵⁵ Obronci Mosora za Stangera su 1933. i poligonom za pokuse sa sadnicima pitomog kestena („Moji kesteni rastu na visini preko 800 metara“) čiju kulturu želi širiti u dalmatinskom primorju.⁵⁶ U ožujku 1934. postaje članom predsjedništva Narodne odbrane. Sredinom 1930-ih vodi prepisku oko slučaja nekog Stojana Kuhara, veterinara iz srbijanske Crvenke, inače kumčeta Julija Mirana, koji odbija vratiti novac primljen od Stangera kao pomoć za studij. Kuharevo negiranje i optužba da je Stanger pohodio nekakvu talijansku zabavu dobiva 1937. i sudski epilog.⁵⁷

U to vrijeme Stanger priprema predosnove pomorskih propisa Kraljevine Jugoslavije (obrazloženje Uredbe o primorskom javnom dobru, redakcija Uredbe o stvarnim pravima na brodu i pomorskim privilegijama, Uredbe o izvršenju i osiguranju na brodu novčanih tražbina i o privremenim naredbama u pogledu broda, Uredbe o ustrojstvu upisnika brodova).⁵⁸ Očigledno se postupno sve manje

⁵² Ibid., 18. prosinca 1929. Nekoliko mjeseci kasnije, prefekt će preporučiti uvrštenje Stangera na listu onih kojima će biti uskraćena viza za ulaz u Italiju. DAR-Kvestura, dopis od 2. travnja 1930.

⁵³ Ibid., 10. travnja 1930.

⁵⁴ HAZU-Ri-Stanger, kutija 2, svežanj 5.

⁵⁵ Ibid., svežanj 4.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., svežanj 6.

⁵⁸ Ujević, Brajković i Mardešić, *Pomorska enciklopedija*.

eksponira u prototalijanskim istupima pa 4. siječnja 1939. talijanski generalni konzul u Splitu u svom izvješću može navesti da Stanger više nema neprijateljski stav prema Italiji i da mu se može dodijeliti „jednostavni nadzor“ (*semplice sorveglianza*) umjesto dotadašnjih policijskih mjera.⁵⁹

U župi Stolne crkve u Splitu Stanger će se, 24. travnja 1941., i vjenčati Anom (Ankom) Marijom Rajčić (r. 1894.), domaćicom. Tijekom Drugoga svjetskog rata sudjelovat će u narodnooslobodilačkom pokretu i oslobođenje Splita 1945. dočekati na čelu Istarskog kružoka Jedinštenog NOF-a u Splitu, u stanu na adresi Francuska obala 4/III. U dvije će se sobe toga stana, 26. rujna 1945., nakon što se Stangerovi presele u Zagreb, uz njihovu dozvolu useliti (obnovljeni) *Jugoslavenski Lloyd a.d.*

Još jednom na vrhu

A Uliks Stanger seli se u Zagreb nakon što je, na izvanrednoj sjednici u Splitu 14. travnja 1945., imenovan ministrom u prvoj poslijeratnoj Narodnoj vladi Hrvatske.⁶⁰ Dodijeljen mu je resor „obalnog pomorstva, ribarstva i lokalnog saobraćaja“⁶¹ čije je sjedište, za vrlo kratko vrijeme, bio Split i Šibenik, a potom Zagreb. Kako je, u vrijeme Stangerova imenovanja, rat još trajao, jedan od prvih akata sa Stangerovim potpisom jest zahtjev Ministarstvu unutarnjih poslova da, odmah nakon ulaska jedinica NOV-a u Zagreb, postavi stražu pred zgradom endehazijskog Ministarstva državnog samovoznog prometa.

Stangerovo se ministarstvo bavi molbama za polaganje vozačkog ispita, za gorivo i za povrat automobila, odlučuje o konfiskaciji automobila za prijevoz hrane i putnika, definira tarife za prijevoz robe cestovnim motornim vozilima (dolazeći nerijetko u sukob nadležnosti s Ministarstvom unutarnjih poslova), organizira auto-škole i autobusni prijevoz, traži i zapošljava vozače (traži da se iz Ljubljane pošalju zarobljeni njemački vojnici-vozači), bori se protiv samovolje lokalnih Narodnih odbora, trpi prigovore Ministarstva financija zbog „rasipnog“ proračuna za 1946.⁶² i Ministarstva unutarnjih poslova zbog korištenja papira s ustaškim nat-

⁵⁹ DAR-Kvestura, dopis od 4. siječnja 1939.

⁶⁰ Osim Stangera, u Vladi su pod predsjedanjem Vladimira Bakarića i Franjo Gaži (potpredsjednik), Rade Pribičević (potpredsjednik), Vicko Krstulović (unutarnji poslovi), Dušan Brkić (pravosuđe), Ante Vrkljan (prosvjeta), Anka Berus (financije), Mladen Iveković (industrija i rudarstvo), Dušan Čalić (trgovina i opskrba), Tomo Čiković (poljoprivreda i šumarstvo), Aleksandar Koharević (narodno zdravlje), Jurica Draušnik (socijalna politika) i Stanko Čanica Opačić (građevine).

⁶¹ *Narodne novine* br. 2 od 7. kolovoza 1945.

⁶² Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HDA), Predsjedništvo Vlade NRH, kutija 10, 4. listopada 1945.

pisima (srpanj – kolovoz 1945.), traži od Narodnih odbora u Istri da „drugu Milanu Paviću, rukovodiocu fotoreporterske sekcije Predsjedništva Vlade Hrvatske, stave na raspolaganje brodove i čamce radi panoramskog snimanja gradova na obali (Pula, Brioni, Rovinj, Poreč, Umag, Citta nova i drugi; 18. kolovoza 1945.). Već nakon nekoliko mjeseci, međutim, obalni pomorski promet prelazi u nadležnost saveznog ministarstva (premda se naziv hrvatskog ministarstva ne mijenja), a krajem 1945. Stanger „gubi“ i slatkovodno ribarstvo.

Stanger je izravno zaslužan za osnivanje Državnog autopoduzeća Federalne Hrvatske (19. srpnja 1945.), Jedinstvenog ribarskog poslovnog zadružnog saveza sa sjedištem u Zagrebu i Ribarsko-tehnologijske postaje u Sušaku (rujan 1945.), prijedlog nacrtu Zakona o tehnologijskim i biotehnologijskim postajama za morsko ribarstvo (19. siječnja 1946.), organizaciju dvomjesečnog „višeg zadružnog specijalnog tečaja za ribare“ u Opatiji (vila *Augusta*, studeni 1945.), izdvajanje Ribarstveno-biotehnologijske postaje iz Ribarstveno-oceanografskog zavoda u Splitu (10. studenog 1945.),⁶³ osnivanje „središnjice za plovidbu“ za područje pod „Vojnom upravom Jugoslavenske armije za Julijsku krajinu, Istru, Rijeku i Slovenačko primorje“ (sa sjedištem u Opatiji),⁶⁴ a možda ga možemo smatrati i pretečom ideatora neke vrste ZERP-a, s obzirom na to da 17. lipnja 1945., unatoč zagovoru GLAVNAPROD-a (Glavno nabavno prodajno poduzeće) i Štaba Jugoslavenske armije – Odjeljenja za snabdjevanje u Bariju, odbija izdati dozvolu za ribolov talijanskim ribarima u jugoslavenskim teritorijalnim vodama, jer bi takva dozvola imala „nedogledne posljedice“. Nisu, vjerojatno, bila odveć dobro prihvaćena ni Stangerova istupanja u hrvatskom interesu: recimo, kada traži od savezne Vlade u Beogradu da sve tri dalmatinske auto-škole, predane na upravljanje beogradskom Državnom transportu i Špedicijskom poduzeću, vrati „u naše rukovodstvo“, kao i kamione i autobuse u posjedu I. armije, ili da se gume i rezervni dijelovi podijele razmjerno potrebama pojedinih federalnih jedinica (pri čemu su hrvatske potrebe veće od drugih) itd.

Ni na novom poslu Stanger ne zaboravlja ljude svoga kraja: traži od MUP-a propusnice za one koji posjećuju rodbinu u Opatiji i Rijeci, nazdravlja o rođendanu maršalu Titu „u ime Istrana“ (25. svibnja 1945.), govori pred više od 2.000 Istrana koji žive u Zagrebu, okupljenih radi manifestiranja odanosti Titovoj Jugoslaviji (1. lipnja 1945.), otvara u Zagrebu izložbu fotografija iz Istre (17. srpnja

⁶³ HDA, Predsjedništvo Vlade NRH, kutija 14.

⁶⁴ Naredba Vojne uprave od 13. listopada 1945. HDA, Predsjedništvo Vlade NRH, kutija 12.

1945.), prisustvuje plenarnom sastanku Narodnog fronta Istrana u Zagrebu (25. studenoga 1945.).

Ostavku na ministarsko mjesto podnosi, zajedno s cijelom Vladom, 23. veljače 1946. U novoj, reorganiziranoj Vladi (pod istim mandatarom – Vladimirom Bakarićem), više nema Stangera ni njegova ministarstva. Krajem travnja 1946. Stanger, još uvijek u Zagrebu, daje opširno pisano mišljenje, na upit Ministarstva vanjskih poslova Demokratske Federativne Jugoslavije, o Konvenciji o ribolovu na Jadranskom moru sklopljenoj između Kraljevine SHS i Italije rujna 1921. na Brijunima.⁶⁵

Pod stare dane Stanger se vraća u rodnu Opatiju. Žena i on su u ožujku 1959. članovi Odbora za proslavu 70. godišnjice osnutka društva *Zora*.⁶⁶ Uživa, kao i prije rata, nepodvojen ugled pomorskog stručnjaka: predsjednikom je Pomorske arbitraže koja je izradila uzance riječke luke, član Pododbora za pomorsko pravo Jadranskog instituta, dobiva natuknicu u *Pomorskoj enciklopediji*.⁶⁷ U podmakloj dobi od preko 91 godine Uliks Stanger preselio se na bolji svijet iz Opatije 16. listopada 1973.

Ovo je istraživanje nastojalo osvijetliti tek neke, javno najaktivnije faze života Uliksa Stangera: unatoč mnogim „prazninama“ u pletivu ovih priloga njegovoj biografiji, čovjek se ne može oteti dojmu da je Stangerov rad bio presudno determiniran dvjema komponentama: sentimentima prema Istri i pomorskopravnom akribijom. Prvom komponentom moguće je objasniti zavidnu energiju njegova političkog angažmana i dosljednost njegovih ideja i životnih odabira, a drugom trajnost njegova prinosa pravnoj znanosti i praksi. Ovaj se rad nije bavio još nekim bitnim momentima Stangerova djelovanja: kada je, naime, 28. svibnja 1945., na prijedlog Josipa Roglića, Vladimira Brajkovića i Matka Rojnića Vlada NR Hrvatske osnovala *Jadranski institut* u Sušaku, prvim direktorom postao mu je upravo Uliks Stanger. No, kako ovdje priča o iznimnoj osobi već prerasta u priču o iznimnoj instituciji, valja je, u skladu s temeljnim zasadama historiografske pristojnosti, prepustiti drugome.

⁶⁵ HDA, Predsjedništvo Vlade NRH, kutija 17.

⁶⁶ Predsjednik Odbora je Josip-Pepi Košak, a tajnica Neva Kuzmić.

⁶⁷ Ujević, Brajković i Mardešić, *Pomorska enciklopedija*.

Amir Muzur – Vesna Leiner

Uliks Stanger: Tributes to the Biography of a Great Istrian, Unjustly Disregarded

Summary

Uliks Stanger (Opatija, 1882–1973), the first Director of the Adriatic Institute in Sušak, was not only a distinguished expert in maritime law, but also a politician – Member of Parliament in Rome 1921–1924 and (though for a short while) Minister in the first Government of Croatia 1945–1946. Despite these facts, his life and work have so far been neither properly studied nor adequately presented. In this paper, the authors, while studying the archival material kept primarily at the Institute for Historical and Social Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Rijeka, as well as in other institutions in Rijeka, Zagreb and Vienna, endeavour to shed some light on the life and strivings of a creditable civilian politician and a great fighter against the Italianisation of Istria, whose energy and enthusiasm were fascinating.

Keywords: *Uliks Stanger; 20th century; Opatija; Istria; Croatia; Italianisation; maritime law.*